

Наталія Ротар

ВИБОРИ ЯК МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ ТА ДИНАМІКИ РЕГІОНАЛЬНОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ У ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

У статті визначено роль виборів як механізму формування та динаміки регіонального політичного режиму у Чернівецькій області. На основі аналізу результатів виборів Президента України, виборів до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування доведено, що вони є основою для визначення критеріїв динаміки чернівецького регіонального політичного режиму, до яких віднесені: логіка парламентських електоральних циклів, яка формує й структурує політичну еліту регіону та відображена у результатах виборів до представницьких органів влади усіх рівнів; характер влади (сильна/слабка), відображений у здатності Чернівецької ОДА домінувати серед усіх акторів регіонального політичного режиму; характер бізнес-груп (консолідований/клаттиковий), відображений у процесах інкорпорації до системи політичних акторів та зовнішнього тиску на них.

Ключові слова: регіональний політичний режим, вибори, актори регіонального політичного режиму, електоральні цикли.

Nataliia Rotar. Elections as a mechanism for the formation and dynamics of the regional political regime in the Chernivtsi region

The article defines the role of elections as a mechanism for the formation and dynamics of the regional political regime in the Chernivtsi region. Based on the analysis of the results of the election of the President of Ukraine, elections to the Supreme Council of Ukraine and local self-government bodies, it is proved that they are the basis for determining the criteria for the dynamics of the Chernivtsi regional political regime. They include: the logic of parliamentary electoral cycles, which shapes and structures the political elite of the region and is reflected in the results of elections to representative bodies of power

Ротар Наталія Юріївна – професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, доктор політичних наук, професор.

at all levels; character of power (strong / weak), reflected in the ability of the Chernivtsi Regional State Administration to dominate among all actors in the regional political regime; the nature of the business groups (consolidated / disjointed), reflected in the processes of incorporation into the system of political actors and external pressure on them.

Key words: *regional political regime, elections, actors of the regional political regime, electoral cycles.*

Науковий дискурс регіонального політичного режиму у Чернівецькій області має сформовану дослідницьку традицію, особливість якої визначається чітким окресленням двох площин вимірювання та оцінки політичних режимів, які формуються і функціонують на іншому, ніж національний, рівні політичних відносин – локальному та регіональному. Актуальність чіткого розмежування локального та регіонального рівнів політики визначається для України її адміністративно-територіальним поділом, який і після проведення реформи децентралізації влади передбачає збереження регіонального рівня. У визначенні суті локального (міського) політичного режиму більшість чернівецьких науковців схиляється до стоунівського розуміння цього явища. Для оцінки сучасних політичних процесів у регіонах України особливо важливими є ідеї, відповідно до яких політичний режим на локальному рівні не може існувати та виконувати свої функції в ситуації відсутності консенсусу щодо існуючої структури економічних ресурсів [1; 2]. Саме ресурси, які контролюються бізнесом, перетворюють економічних суб'єктів на ключових учасників у політичній коаліції.

Актуальними проблемами наукового дискурсу регіонального політичного режиму у Чернівецькій області є: прив'язка його потенціалу до рамок «історичної території», збереженої та відтворюваної соціальною пам'яттю не тільки як факт, а й на рівні соціальних практик, що знаходять відображення в політичних практиках населення регіону [3–7]; визначення взаємозалежності прикордонного розташування Чернівецької області та темпів виникнення регіонального політичного режиму [8–10]; дослідження сукупності ресурсів не окремих суб'єктів регіонального політичного режиму, а режиму в цілому [4; 1]. Вивчення існуючого

комплексу досліджень регіонального політичного режиму у Чернівецькій області дозволяє стверджувати, що попри сформовану дослідницьку традицію здійснення комплексного політологічного аналізу цього явища є перспективним завданням сучасної політичної науки. Метою цієї статті є визначення особливостей виборів усіх рівнів як механізму відтворення регіонального політичного режиму у Чернівецькій області.

Існуючий формат політичної системи України передбачає, що основним політичним актором регіонального рівня є голова обласної державної адміністрації, повноваження та ресурси якого вписуються в контекст інституту обласних державних адміністрацій. Саме він в умовах функціонуючої системи розподілу владних повноважень в Україні є тим інститутом, навколо якого відбувається процес формування регіонального політичного режиму. Це пов'язано з колом повноважень голови ОДА, який очолює обласну державну адміністрацію, здійснює керівництво її діяльністю, несе відповідальність за виконання покладених на неї завдань і за здійснення обласною державною адміністрацією її повноважень відповідно до Конституції України, Закону України «Про місцеві державні адміністрації», інших законів України. Саме голова ОДА представляє Чернівецьку обласну державну адміністрацію у відносинах з іншими державними органами та органами місцевого самоврядування, політичними партіями, громадськими і релігійними організаціями, підприємствами, установами та організаціями, громадянами та іншими особами як в Україні, так і за її межами, регулярно інформує населення про стан виконання повноважень, покладених на обласну державну адміністрацію. Голова Чернівецької ОДА визначає структуру обласної державної адміністрації, затверджує штатні розписи апарату та структурних підрозділів обласної державної адміністрації, затверджує положення про апарат обласної державної адміністрації та положення про її структурні підрозділи, спрямовує і координує діяльність першого заступника, заступника голови, заступника голови – керівника апарату обласної державної адміністрації, керівників структурних підрозділів обласної державної адміністрації, спрямовує діяльність голів районних державних адміністрацій та здійснює контроль за їх діяльністю.

Динаміка призначення голів Чернівецької ОДА повністю корелює з електоральними процесами національного рівня, насамперед результатами президентських виборів: І. Гнатишин (1995–1996); Г. Філіпчук (1996–1998); Т. Бауер (1998–2003); М. Романів (2003–2005); М. Ткач (2005–2006); В. Куліш (2006–2010); М. Папієв (2010–2014); Р. Ванзуряк (2014–2015); О. Фіщук (2015 – до сьогодні). Оцінюючи голів Чернівецької ОДА з позицій виконання ними функцій центрального інституту регіонального політичного режиму, зазначимо, що (1) за винятком М. Романіва, В. Куліша та М. Папієва, усі інші голови Чернівецької ОДА є уродженцями Чернівецької області, що забезпечило їх інтеграцію у систему формальних та неформальних мереж регіонального простору; (2) окрім Р. Ванзуряка та М. Ткача, процес інкорпорації до політичної еліти був розпочатий головами Чернівецької ОДА у радянський період, що до певної міри сприяло трансляції звичних моделей управління та ухвалення політичних рішень, зорієнтованих на використання неформальних домовленостей та механізмів комунікації між зацікавленими суб'єктами; (3) за винятком М. Ткача, для усіх голів Чернівецької ОДА характерною є міжпартійна міграція, вектор якої залежав від політичних процесів загальнодержавного рівня; (4) будучи політичним продуктом президентського регіонального дискурсу, у якому регіони є територіями, підпорядкованими центру, голови Чернівецької ОДА вимушені діяти у системі центр – регіони, побудованій за принципом патрон-клієнтальних відносин, функціонально виступаючи для центру як «клієнти», а для регіону як «патрони». До того ж, не маючи потужних соціально-економічних ресурсів, чернівецький регіональний політичний режим повністю залежний від характеру та каналів взаємодії в системі патрон-клієнтальних зв'язків. Важливим аспектом функціонування призначених голів Чернівецької ОДА у період 1995–2017 рр. є те, що двічі у шести випадках їх призначав Президент України, який у Чернівецькій області набирав меншу кількість голосів, ніж інший кандидат (Див. Таблицю 1).

Таблиця 1

Результати виборів Президента України у Чернівецькій області, 1991–2017*

№	Рік виборів	ПІБ	% «ЗА» в області	% «ЗА» в Україні	Ким висунений
1.	1991	Кравчук Л.	43,6	61,59	Збори виборців
		Чорновіл В.	42,7	23,27	Збори виборців
2.	1994	Кучма Л.	35,3	52,14	Збори виборців
		Кравчук Л.	61,8	45,0	Збори виборців
3.	1999	Кучма Л. Д.	73,25	56,25	Збори виборців м. Києва
		Симоненко П.	26,4	37,80	Комуністична партія України
4.	2004	Ющенко В.	79,75	51,99	Самовисування
		Янукович В.	16,46	44,20	ПАРТІЯ РЕГІОНІВ
5.	2010	Янукович В.	29,42	48,95	ПАРТІЯ РЕГІОНІВ
		Тимошенко Ю.	66,47	45,47	Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»
6.	2014	Порошенко П. О.	56,72	54,70	Самовисування
		Тимошенко Ю.В.	18,84	12,81	Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»

* *Складено на основі:* Складено за: Офіційні результати виборів Президента України 1 грудня 1991 р. // Урядовий кур'єр. 1991. 14 грудня. № 38–39. С. 1; Офіційні результати виборів Президента України 26 червня 1994 року // Урядовий кур'єр. 1994. 30 червня. С. 1; Вибори президента 99. Підсумки голосування. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp-1999/WEBPROC0>; Вибори Президента України 2004. Результати голосування. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/WP0011>; Вибори Президента України 2010; Результати голосування. URL: <http://www.-cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011>; Вибори Президента України 2014. Результати голосування. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2014/wp001>

Дані, наведені у Таблиці 1, засвідчують, що на виборах Президента України 1994 р. та 2010 р. виборці Чернівецької області віддали перевагу іншим, ніж переможці, кандидатам. Зокрема, у 1994 р. за Л. Кравчука проголосували 61,8 % виборців (загалом в Україні – 45,0 %), тоді як за переможця Л. Кучму – 35,3 % виборців (загалом в Україні – 52,14 %); у 2010 р. за переможця В. Януковича проголосували у Чернівецькій області 29,42 % виборців (загалом в Україні – 48,95 %), за Ю Тимощенко – 66,47 % (загалом в Україні – 45,47 %). Однак після перемоги на президентських виборах Л. Кучми питання відповідності голови ОДА інтересам регіону та його електорального вибору не стояло так гостро, оскільки Президент призначив на цю посаду І. Гнатишина, який, з одного боку, виконував обов'язки Представника Президента у області з 1992 р., з іншого – мав близьке і зрозуміле для Л. Кучми минуле, пов'язане з активним членством у КПУ (з 1990 – член бюро Чернівецького обкому КПУ) та був добре інтегрованим у систему управління, сформовану у регіоні (працював заступником голови обласної планової комісії, першим заступником облвиконкому, начальником головного планово-економічного управління Чернівецького облвиконкому, одночасно обирався головою Чернівецької обласної ради та обласного виконкому). Проблема невідповідності ідеалів Президента України, виразником яких на території області став голова ЧОДА М. Папієв (2010 – 2014), електоральному вибору населення Чернівецької області загострилася після президентських виборів 2010 р. Упродовж виконання повноважень Чернівецької ОДА М. Папієв насамперед асоціювався з прагненнями більш активної інкорпорації у структуру регіонального бізнесу за допомогою дружини Л. Папієвої та пасинка А. Семенюка. Згідно з матеріалами журналістських розслідувань, у с. Драчинці родина Папієвих має котельню (197 м²), пташники (7 тисяч м²), майстерні (808 м²), склади (400 м²), водоцех (551 м²), зерносклади (800 м²), автогаражі (690 м²), зернові споруди (1400 м²), свердловину мінеральної води, їдальню, АЗС. Також вона має корпоративні права у науково-виробничому приватному підприємстві «Полімермаш» вартістю 1,5 мільйона (100 %), товаристві з обмеженою відповідальністю «Драчинецьке-1» вартістю 7 мільйонів (99,98 %), товаристві з

обмеженою відповідальністю «Драчинецьке» (74 %), 51% у товаристві з обмеженою відповідальністю «Редакція газети «Свобода слова»», 51 % у приватному підприємстві «Редакція газети «Свобода слова – мінус»», 19,86 % у товаристві з обмеженою відповідальністю «Керамік», 80 % у товаристві з обмеженою відповідальністю виробничо-комерційний центр «Альянс», 100 % у виробничому об'єднанні «Альянс» [11].

Зазначимо, що жоден інший голова Чернівецької ОДА, насамперед через брак ресурсної бази, по-перше, не зміг асоціюватися з основним актором регіонального політичного режиму, по-друге, не був зорієнтований на формування простору публічної політики в Чернівецькій області, для якої характерним є: поліцентризм влади; послаблення традиційних бар'єрів між публічною та приватною (маємо на увазі і приватний бізнес) сферами регіонального простору; переговорна процедура ухвалення рішень та узгоджених дій; інтеграція акторів навколо фінансових, експертних, політичних ресурсів регіону, які підтримують ідентичність не тільки за допомогою символічного ряду. На користь такого висновку свідчить і той факт, що Чернівецька область за рейтингом відкритості для малого та середнього бізнесу, складеного на основі даних ProZorro, перебуває на останніх позиціях: якщо у Дніпропетровській ОДА за 2016 р. було здійснено 16944 закупівлі за процедурою конкуренції пропозицій, то у Чернівецькій ОДА – 124, причому тільки 12,05 % торгів є конкурентними, а більшість переможців торгів визначається у ручному режимі [12]. Реагуючи на таку інформацію, голова Чернівецької ОДА О. Фіщук зазначив, що «це, мабуть, якась диверсія. Навпаки, Чернівецька область приваблива для бізнесу. Влада всіх рівнів допомагає підприємцям і готова й надалі допомагати. Ми спільно вирішуємо усі проблеми» [13]. На нашу думку, голова ОДА, з позицій сукупності його характеристик, не може позиціонуватися як критерій визначення етапів формування та динаміки регіонального політичного режиму у Чернівецькій області, хоча його виникнення чітко корелюється зі створенням посади Представника Президента в Чернівецькій області, навколо якої утворився інститут голови ОДА.

Потенційним джерелом формування акторів регіонального політичного режиму у Чернівецькій області можна вважати народних депутатів України, які обиралися в одномандатному чи багатомандатному виборчих округах (Див.: Таблицю 2 та Таблицю 3).

Таблиця 2

Результати виборів до Верховної Ради України в одномандатних виборчих округах Чернівецької області, 1994–2014 рр.*

№	ІМ'Я (виборчий округ)	Процедура висування	% голосів, поданих «ЗА»	Посада	Членство в партії
Вибори до Верховної Ради України 1994 р.					
1.	Буздуган Ю. Новоселицький, № 438)	Висунутий виборцями	52,4	Начальник підвідділу міжнародної торгівлі та іноземних інвестицій Антимонопольного комітету України	СДПУ
2.	Довганич Г. Кельменецький, № 436)	Висунутий виборцями	51,8	Голова селянської спілки «Бузовицька» Кельменецького району Чернівецької області	Безпартійний
3.	Іщенко О. (Першотравневий, № 432)	Висунутий виборцями	55,8	Голова правління транснаціональної корпорації «Російсько-українське нафтове товариство»	Безпартійний
4.	Кияк Т. (Ленінський, № 431)	Демократична партія України	62,7	Завідувач кафедри Чернівецького державного університету	Демократична партія України
5.	Луपाков Е. (Вижницький, № 433)	Висунутий виборцями	51,9	Заступник начальника тилу ВМС України	Безпартійний

6.	Манчуленко Г. Заставнівський, № 434)	Народний Рух України	52,3	Завідувач відділу Чернівецької обласної державної адміністрації	Народний Рух України
7.	Топеску І. Глибочький, № 434)	Висунутий виборцями	55,3	Асистент кафедри російської мови Чернівецького державного університету імені Ю. Федьковича	Безпартійний
8.	Філіпчук Г. (Кіцманський, № 437)	Висунутий виборцями	56,2	Начальник управління освіти Чернівецької обласної державної адміністрації	Безпартійний
Вибори до Верховної Ради України 1998 р.					
9.	Король В. № 202)	Самовисування	24,08	Перший заступник голови Державної податкової адміністрації України	Безпартійний
10.	Філіпчук Г. № 203)	Народний Рух України	40,68	Народний депутат України	Народний Рух України
11.	Топеску І. № 204)	Самовисування	27,11	Народний депутат України	ПАРТІЯ РЕГІОНІВ
12.	Корчинський І. (№ 205)	Самовисування	18,45	Голова Хотинської районної державної адміністрації Чернівецької області	Безпартійний
Вибори до Верховної Ради України 2002 р.					
13.	Король В.	Виборчий блок політичних партій «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна»	26,35	Народний депутат України	Безпартійний
14.	Манчуленко Г.	Виборчий блок політичних партій «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна»	24,61	Народний депутат України	Українська Народна партія
15.	Бауер М.	Самовисування	37,89	Начальник управління освіти і науки	Безпартійний

				Чернівецької обласної державної адміністрації	
16.	Каденюк Л.	Самовисування	35,33	Помічник Президента України	Безпартійний
Вибори до Верховної Ради України 2012 р.					
17.	Дедорук М. № 201)	Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	52,04	Тимчасово не працює	Безпартійний
18.	Фішук О. № 202)	Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	40,31	Заступник голови Чернівецького обласного осередку Громадської організації «ФРОНТ ЗМІН»	Безпартійний
19.	Дедоряк Г. № 203)	ПАРТІЯ РЕГІОНІВ	51,73	Голова правління ПАТ «Чернівцігаз»	ПАРТІЯ РЕГІОНІВ
20.	Семенюк А. № 204)	ПАРТІЯ РЕГІОНІВ	57,5	Директор НВПШ «Полімермаш»	ПАРТІЯ РЕГІОНІВ
Вибори до Верховної Ради України 2014 р.					
21.	Дедорук М. № 201)	Політична партія «НАРОДНИЙ ФРОНТ»	34,86	Народний депутат України	Політична партія «НАРОДНИЙ ФРОНТ»
22.	Рибак І. № 202)	ПАРТІЯ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА»	21,28	Перший заступник голови Чернівецької ОДА	Безпартійний
23.	Гіміш Г. № 203)	ПАРТІЯ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА»	28,74	Заступник голови Глибоцької РДА	Безпартійний
24.	Бурбак М. № 204)	Політична партія «НАРОДНИЙ ФРОНТ»	24,22	Міністр інфраструктури України	Політична партія «НАРОДНИЙ ФРОНТ»

* Складено на основі: Народні депутати України 2-го скликання (1994 – 1998. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/d_index_arh?skl=2;29.03.1998 Чергові вибори. Чернівецька область URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>; Основні відомості. Результати

тати голосування. 29.03.1998 Чергові вибори. Король Віктор Миколайович. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>; Основні відомості. Результати голосування. 29.03.1998 Чергові вибори. Філіпчук Георгій Георгійович. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>; Основні відомості. Результати голосування. 29.03.1998 Чергові вибори. Попеску Іван Васильович. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>; Основні відомості. Результати голосування. 29.03.1998 Чергові вибори. Корчинський Анатолій Іванович. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>; Результати голосування по регіону в одномандатних виборчих округах 31.03.2002 Чергові вибори. Чернівецька область. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd-2002/WEBPROC0V>; Основні відомості. 31.03.2002 Чергові вибори. Результати голосування. Король Віктор Миколайович. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC0V>; Основні відомості. 31.03.2002 Чергові вибори. Результати голосування. Манчуленко Георгій Манолійович. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC0V>; Основні відомості. 31.03.2002 Чергові вибори. Результати голосування. Бауер Михайло Йозефович. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC0V>; Основні відомості. 31.03.2002 Чергові вибори. Результати голосування. Каденюк Леонід Костянтинович. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC0V>; Вибори народних депутатів 2012. Відомості про підрахунок голосів виборців в одномандатному виборчому окрузі. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd-2012/WP040?PT001F01=900&pf7331=201>; Позачергові вибори народних депутатів України 2014. Відомості про підрахунок голосів виборців в межах одномандатних виборчих округів. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd20-14/wp039?PT001F01=910>

Дані, наведені у Таблиці 2, засвідчують, що, по-перше, з 24 обраних в одномандатному виборчому окрузі народних депутатів України у Чернівецькій області тільки 9 були членами політичних партій (Соціал-демократична партія України, Народний Рух України, Демократична партія України, Українська народна партія, ПАРТІЯ РЕГІОНІВ, Політична партія «НАРОДНИЙ ФРОНТ»), але 13 висувалися кандидатами саме політичними партіями. На виборах 2012 та 2014 р. в одномандатних виборчих округах Чернівецької області перемогли висуванці чотирьох політичних партій: у 2012 р. – по два кандидати від Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» (обидва безпартійні) та ПАРТІЇ РЕГІОНІВ (обидва члени цієї партії); у 2014 р. – по два кандидати від ПАРТІЇ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА» (обидва безпартійні) та Політичної партії

«НАРОДНИЙ ФРОНТ» (обидва члени цієї партії). По-друге, четверо народних депутатів обиралися до Верховної Ради України декілька разів в одномандатних виборчих округах: Г. Манчуленко (1994 р., 2002 р.), І. Попеску (1994, 1998 р.), В. Король (1998 р., 2002 р.) та М. Федорук (2012 р., 2014 р.). Г. Манчуленко та І. Попеску обиралися у багатомандатному виборчому окрузі, відповідно, перший – у 1998 р. та другий – у 2006 р. і 2007 р. По-третє, з 24 депутатів, обраних у одномандатних виборчих округах у Чернівецькій області, 11 були представниками системи державного управління України національного та регіонального рівнів, 5 обиралися в статусі народного депутата, 1 – партійний функціонер, 2 – представники вищих навчальних закладів, 1 – непрацюючий (колишній мер міста Чернівці), 4 – представники бізнес-структур (двоє з них обиралися депутатами у 1994 р.).

Таким чином, на рівні депутатів Верховної Ради України, обраних в одномандатних виборчих округах Чернівецької області, до сьогодні не сформувалися такі канали взаємодії між регіональним та національними просторами, які б сприяли трансформації існуючої системи патрон-клієнтальних відносин між ними на більш демократичну модель. До певної міри чіткий асоціативний зв'язок між чернівецьким регіональним політичним режимом та депутатами, обраними в одномандатних виборчих округах, почав встановлювати з публічним позиціонуванням своїх бізнес-інтересів на території області М. Бурбак (будівельний, ринковий, кримський [14]). З листопада 2016 р. М. Бурбак став власником чернівецького місцевого телеканалу ТВА (оформлений на його однопартійця М. Прозоровського), що спричинило обмеження контенту та фактичне виключення з нього актуальних політичних новин. Телеканал стали називати «Бурбак-нюс», оскільки вихваляння «НАРОДНОГО ФРОНТУ» присвячено більшість ефірного часу. Інновацією стало те, що з грудня 2016 р. Чернівецька ОДА перерахувала телеканалу ТВА за надання ефірного часу 37 тис. грн бюджетних коштів для можливості голові ОДА здійснювати інформування мешканців регіону [15].

Таблиця 3

Результати виборів до Верховної Ради України в багатомандатних виборчих округах Чернівецької області, 1998–2014*

		% «ЗА» в області	% «ЗА» в Україні	Депутати від Чернівецької області
Вибори до Верховної Ради України 1998 р.				
1.	Комуністична партія України	20,18	24,65	Кирил В.
2.	Народний Рух України	15,29	9,40	Манчуленко Г.
3.	Соціал-демократична партія (об'єднана)	9,04		Не представлені
4.	Виборчий блок Соціалістичної партії України та Селянської партії України «За правду, за народ, за Україну!»	6,64	8,55	Не представлені
5.	Народно-демократична партія	9,99	5,01	Не представлені
6.	ПАРТІЯ РЕГІОНІВ	4,57	0,90	Не представлені
7.	Партія Зелених України	3,40	5,43	Гуцол М.
8.	Всеукраїнське об'єднання «Громада»	1,41	4,67	Не представлені
9.	Прогресивна соціалістична партія України	1,59	4,04	Не представлені
Вибори до Верховної Ради України 2002 р.				
1.	Виборчий блок політичних партій «Блок Віктора Юшенка «Наша Україна»	46,27	23,57	Не представлені
2.	Соціал-демократична партія України (об'єднана)	10,10	6,27	Папієв М.
3.	Комуністична партія України	8,17	19,98	Жук В.
4.	Виборчий блок політичних партій «Виборчий блок Юлії Тимошенко»	7,25	7,26	Не представлені
5.	Виборчий блок політичних партій «За Єдину Україну!»	5,51	11,77	Не представлені
6.	Соціалістична партія України	0	6,86	Мельник М.
Вибори до Верховної Ради України 2006 р.				
1.	«Блок Юлії Тимошенко»	30,34	22,29	Гасюк П.
2.	Блок «Наша Україна»	27,04	13,95	Не представлені
3.	ПАРТІЯ РЕГІОНІВ	12,72	32,14	Попеску І. Романюк М. Шкіра І.

4.	Соціалістична партія України	4,48	5,69	Не представлені
5.	Комуністична партія України	1,79	3,66	Не представлені
Вибори до Верховної Ради України 2007 р.				
1.	«Блок Юлії Тимошенко»	46,17	30,37	Гасюк П.
2.	Блок «НАША УКРАЇНА – НАРОДНА САМОБОРОНА»	20,32	14,15	Не представлені
3.	ПАРТІЯ РЕГІОНІВ	16,79	34,37	Попеску І. Романюк М.
4.	Комуністична партія України	2,29	5,39	Не представлені
5.	«Блок Литвина»	2,54	3,96	Не представлені
6.	Соціалістична партія України	3,76	2,86	-
Вибори до Верховної Ради України 2012 р.				
1.	Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	39,60	25,54	Бурбак М. Москаль Г.
2.	ПАРТІЯ РЕГІОНІВ	20,77	30,00	Попеску І.
3.	Політична партія «УДАР» (Український Демократичний Альянс за Реформи Віталія Кличка)	19,13	13,96	Продан О.
4.	Комуністична партія України	5,46	13,18	Не представлені
5.	Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Свобода»	8,71	10,44	Не представлені
Вибори до Верховної Ради України 2014 р.				
1.	Політична партія «НАРОДНИЙ ФРОНТ»	32,39	22,14	Дроздик О.
2.	ПАРТІЯ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА»	21,20	21,82	Продан О. Онуфрик Б. Севрюков В.
3.	Радикальна Партія Олега Ляшка	8,79	7,44	Не представлені
4.	Політична партія «Об'єднання «САМОПОМІЧ»	8,56	10,97	Не представлені
5.	Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	7,45	5,68	Не представлені
6.	Політична партія «Опозиційний блок»	2,85	9,43	Папієв М.

* *Складено на основі:* Вибори до Верховної Ради України 1998. Результати голосування. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>; Партії, які за підсумками голосування набрали 4% та більше у регіоні. 31.03.2002. Чергові вибори. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC0V>; Списки депутатів від партій (блоків). Вибори народних депутатів України 26 березня 2006 року. URL: <http://www.cvk.gov.ua>

ua/pls/vnd2006/w6p001; Відомості про підрахунок голосів виборців в межах України. Позачергові вибори народних депутатів України. 30 вересня 2007 року. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>; Списки депутатів від партій (блоків). Позачергові вибори народних депутатів України 30 вересня 2007 року. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>; Вибори народних депутатів 2012. Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp300?PT001F01=900>; Позачергові вибори народних депутатів України 2014. Обрані народними депутатами України. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp611?PT001F01=910>; Позачергові вибори народних депутатів України 2014. Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp300?PT001F01=910>.

Дані, наведені у Таблиці 3, засвідчують, що, по-перше, за винятком результатів виборів до Верховної Ради України, у багатомандатному виборчому окрузі представники політичної еліти Чернівецької області завжди були представлені у парламенті за списком партії-переможця. По-друге, за результатами виборів 2002 р. СПУ не пододала прохідний бар'єр у Чернівецькій області, але за результатами по Україні до Верховної Ради України за списками партії було обрано народного депутата М. Мельника, натомість у 2006 р. у багатомандатному виборчому окрузі СПУ набрала прохідну кількість голосів у Чернівецькій області, але її результат по Україні не дозволив їй стати парламентською партією. По-третє, за результатами виборів 2006 р. парламентська КПУ не набрала у Чернівецькій області необхідної кількості голосів, подібна ситуація склалася на виборах 2007 р. для КПУ та «Блоку Литвина», у 2014 р. – для Політичної партії «Опозиційний блок», По-четверте, з часу запровадження системи багатомандатного виборчого округу кількість депутатів, які обиралися до Верховної Ради України за партійними списками від Чернівецької області, збільшилася з 3 до 5. Проте жодна з політичних сил за увесь період існування виборів за партійними списками не перетворилася на домінуючого актора в структурі регіонального політичного режиму у Чернівецькій області.

Водночас, можна чітко встановити зв'язок між політичними акторами та бізнес-інтересами на території Чернівецької області:

(1) агро-сектор, банкінг, експорт/імпорт, митниця («група Фірташа»), (2) найбільші торговельні об'єкти та ринки Чернівців (предмет конфлікту «групи Фірташа» і «групи Яценюка»), (3) комунальні підприємства, земля, будівництво і нерухомість в обласному центрі («група Яценюка»), (4) надра та деревообробна галузь (предмет конфлікту «групи Порошенка» і «групи Яценюка»), (4) контроль над силовими структурами, бюджетом, державними проектами (предмет конфлікту «групи Порошенка» і «групи Яценюка»).

Політичне представництво «групи Яценюка» на регіональному рівні формується призначеною посадою голови Чернівецької ОДА (колишній нардеп О. Фищук від Політичної партія «НАРОДНИЙ ФРОНТ»), обраною посадою чернівецького міського голови (О. Каспрук), народними депутатами від Політичної партія «НАРОДНИЙ ФРОНТ», обраними у 2014 р. (М. Федорук, М. Бурбак – в одномандатних виборчих округах, О. Дроздик – у багатомандатному окрузі), у період 2010–2015 рр. 15 депутатами Чернівецької міської ради та 21 депутатом Чернівецької обласної ради (Див. Таблицю 4). Медійна підтримка «групи Яценюка» забезпечується найбільшою в області газетою «Молодий буковинець» та Інтернет-порталом Букінфо і телеканалом ТВА, що належить М. Бурбаку.

Таблиця 4

Порівняльний аналіз представництва політичних партій у Чернівецькій міській раді та Чернівецькій обласній раді за результатами виборів 2010 р. та 2015 р.*

Назва політичної партії	Партійна структура Чернівецької міської ради		Партійна структура Чернівецької обласної ради	
	2010	2015	2010	2015
1. ПАРТІЯ РЕГІОНІВ	16	-	50	-
2. Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	17	7	17	12
3. Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Свобода»	3	5	3	4

4. Політична партія «Наша Україна»	6	-	9	-
5. Політична партія «Третя сила»	1	-	-	-
6. Політична партія «Фронт Змін»	15	-	21	-
7. Республіканська партія України	1	-	-	-
8. Політична партія «Рідне місто»	-	10	1	
9. Самовисування	1	-	-	-
10. Народна партія	-	-	1	-
11. Соціалістична партія	-	-	1	-
12. Політична партія «Громадянська позиція»	-	-	1	-
13. ПАРТІЯ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА «СОЛІДАРНІСТЬ»	-	9	-	15
14. Аграрна партія	-	-	-	7
15. Радикальна партія Олега Ляшка	-	-	-	5
16. Політична партія «Об'єднання «Самопоміч»	-	6	-	5
17. Політична партія «Наш край»	-	-	-	4
18. ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «ГРОМАДСЬКИЙ РУХ «НАРОДНИЙ КОНТРОЛЬ»	-	5	-	4
19. Політична партія «Опозиційний блок»	-	-	-	4
20. ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «УКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПАТРІОТІВ – УКРОП»	-	-	-	4

* *Складено на основі:* Місцеві вибори. Україна, 2010. Результати виборів депутатів ради. Чернівецька міська рада. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wr001>; Місцеві вибори. Україна, 2010. Результати виборів депутатів ради. Чернівецька обласна рада. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wr001>; Місцеві вибори. Україна, 2015. Чернівецька міська рада. Обрані депутати у виборчому окрузі. URL: http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/PVM058?PID112=30&PID102=1848&PF7691=1848&PT001F01=100&rej=0&pt00_t001f01=100; Місцеві вибори. Україна, 2015. Чернівецька обласна рада. Обрані депутати у виборчому окрузі. URL: http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/PVM058?PID112=12&PID102=1569&PF7691=1569&PT001F01=100&rej=0&pt00_t001f01=100

Політичне представництво «групи Фірташа», головного конкурента «групи Яценюка» на регіональному рівні, пов'язане з діяльністю колишнього голови Чернівецької ОДА М. Папієва (з 2014 р. – народного депутата від «Опозиційного блоку») та

виконувачем обов'язки міського голови, секретаря Чернівецької міської ради В. Михайлішина, які спільними зусиллями розкололи опозиційні фракції «Батьківщини», «Нашої України» і «Фронту Змін» у міській та обласній радах й здобули ситуативну більшість у 2010–2014 рр. та усунули з посади мера Чернівців М. Федорука [16, с. 120–122]. Сьогодні політичне представництво інтересів «групи Фірташа» не має чітких контурів, перебуває на етапі реінновації та потенційно діє через секретаря Чернівецької міської ради В. Продана (чоловіка народного депутата О. Продан від ПАРТІЇ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА «СОЛІДАРНІСТЬ»») та очолювану ним фракцію Політичної партії «Рідне місто», яка за результатами виборів 2015 р. має 10 депутатських місць. Медіасупровід представництва бізнес-інтересів «групи Фірташа» здійснюється через телеканал «Чернівецький промінь», придністровське «Місто» і радіостанцію «Буковинська хвиля», які прямо пов'язуються з подружжям Проданів.

Політичне представництво «групи Порошенка» на регіональному рівні формується на базі команди колишніх функціонерів «Нашої України», умовно очолюваної В. Кулішем (голова Чернівецької ОДА у 2006–2010 рр.) та фракціями у Чернівецькій міській (9 місць) та обласній (15) радах (Див. Таблицю 4). Не маючи глибокої економічної бази в регіоні, «група Порошенко» може діяти, тільки використовуючи інституціоналізований формат центр-периферійних відносин.

Депутати, обрані до Верховної Ради України, досить активно послуговуються практикою встановлення асоціативного зв'язку між ними та розподілом субвенцій державного бюджету України місцевим бюджетам, намагаючись таким чином конкурувати з бізнес-групами до домінування в структурі акторів регіонального політичного режиму. Наприклад, Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11 травня 2017 р. було визначено суми субвенцій місцевим бюджетам та бюджетам ОТГ на 2017 р. [17]. Варто наголосити, що така процедура не прописана в Законі про бюджет та Бюджетному кодексі, а Розпорядженням не згаданий механізм виділення та розподілу коштів, проте визначено, на які заходи та об'єкти можуть спрямовуватися субвенції, що провокує наділення механізму розподілу коштів ознаками непрозорості та

невизначеності. У 2017 р. Чернівецька область отримала 223 млн 447 тис. грн субвенцій, з яких 60 % коштів субвенції отримали округи народних депутатів від Політичної партії «НАРОДНИЙ ФРОНТ», 40% – ПАРТІЇ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА «СОЛІДАРНІСТЬ». Розподіл коштів субвенції у виборчих округах Чернівецької області має такий вигляд: № 201 (М. Федорук) – 33,5 млн грн (23 %); № 202 (І. Рибак) – 34,7 млн грн (23 %); № 203 (Г. Тіміш) – 24 млн грн (16 %); № 204 (М. Бурбак) – 55,9 млн грн (38 %) [17]. Зважаючи на непрозорий розподіл субвенції, в рамках одного виборчого округу фіксуються суттєві диспропорції у розподілі коштів. Зокрема, У 204-му виборчому окрузі частка субвенції для Хотинського району становила 26,8 млн грн, Сокирянського – 1,4 млн грн; у 202-му виборчому окрузі частка субвенції для Вижницького району становила 12 млн грн, а Сторожинецького – 3,4 млн грн; у 203-му виборчому окрузі частка субвенції для Глибоцького р-ну становила 11,9 млн грн, Новоселицького району – 3,8 млн грн.

З початком процесів децентралізації влади в Україні для регіональних політичних режимів важливими стають й вибори до об'єднаних територіальних громад. На перший погляд, перспективи створення та функціонування об'єднаних громад є доволі оптимістичними, однак ознайомлення з їх бюджетом розвитку спонукає до обережного прогнозування перспектив їхньої ефективності в контексті покращення життя членів громади. Наприклад, серед уже створених об'єднаних громад Чернівецької області, принаймні у двох (Великокучурівська та Мамалигівська), бюджет розвитку становить 0,0 грн, а серед проєктованих подібна ситуація закладена в Великокучурівській та Кострижівській об'єднаних громадах (300 грн у бюджеті розвитку Герцаївської об'єднаної громади та 295 грн – у Заставнівській також не є обнадійливими). Зазначимо, що жодна з наведених існуючих та проєктованих громад не відраховує реверсної дотації [18]. Тобто, об'єднані територіальні громади за відсутності внутрішніх ресурсів для розвитку опиняються у ролі тільки потенційного суб'єкта регіонального політичного режиму. А в умовах збереження партій як основного суб'єкта виборчого процесу до органів місцевого самоврядування особливого значення для ствердження та

відтворення регіонального політичного режиму набуває сукупність його суспільно-політичних ресурсів, яка відображена у динаміці осередків політичних партій та громадських організацій. Важливість цього ресурсу для регіонального політичного режиму починає постійно зростати з 2002 р., коли політичні партії за виборчим законодавством визначаються як основний суб'єкт виборчого та електорального процесів. У 2001 р. у Чернівецькій області функціонувало 1273 осередки політичних партій, 2004 р. – 2933, 2006 р. – 4932, 2007 р. – 5012, 2010 р. – 5873, 2014 р. – 5812, тобто у період 2001–2014 р. кількість зареєстрованих партійних осередків збільшилася у 4,6 раза [19, с. 30; 20, с. 32; 21, с. 34]. Динаміка створення громадських організацій була менш позитивною: у 2001 р. на території області було зареєстровано 545 громадських організацій, 2004 р. – 714, 2006 р. – 895, 2007 р. – 991, 2010 р. – 1329, 2014 р. – 1181 (у період 2001–2014 рр. кількість зросла у 2,2 раза) [19, с. 33; 20, с. 31; 21, с. 37]. Наведені дані вказують на те, що між інститутами артикуляції інтересів (громадські організації) та інститутами агрегування інтересів (політичні партії) у Чернівецькій області сформувався суттєвий розрив, який сприяв перетворенню політичних партій на інститути, які не артикулюють, а нав'язують інтереси своїм виборцям. До певної міри це відповідає інтересам політичних акторів регіональних політичних режимів в умовах незавершеності системних політичних трансформацій та може активно використовуватися для формування залежних від регіонального політичного режиму об'єднаних територіальних громад.

Таким чином, формування та динаміка регіонального політичного режиму у Чернівецькій області відбувалися відповідно до логіки електоральних циклів, що дозволяє визначити основні критерії динаміки чернівецького регіонального політичного режиму: логіка парламентських електоральних циклів, яка формує й структурує політичну еліту регіону та відображена у результатах виборів до представницьких органів влади усіх рівнів; характер влади (сильна/слабка), відображений у здатності Чернівецької ОДА домінувати серед усіх акторів регіонального політичного режиму; характер бізнес-груп (консолідований/клаптиковий), відображений у процесах інкорпорації до системи політичних акторів

та зовнішнього тиску на них. На основі співвідношення цих критеріїв, на нашу думку, чернівецький регіональний політичний режим у своєму розвитку пройшов низку етапів:

Етап становлення (1991–1994 рр.) характеризується поєднанням сильної адміністративної влади, асоційованої з представником Президента у Чернівецькій області І. Гнатишиним (до цього головою Чернівецької обласної ради) та слабким бізнесом. В умовах фактичної відсутності інститутів-медіаторів та ухилення політичного центру від проведення виборів до парламенту незалежної України відбулася консервація радянських авторитарних практик публічної влади, які передбачали домінування органів державної влади у взаємодії зі створюваним бізнесом.

Етап пошуку (1994–2002 рр.) позначений віднайденням варіативності взаємодії сильної влади та більш потужного, порівняно з попереднім етапом, бізнесу, який хоча і мав здебільшого клаптиковий характер, але починав набувати ознак консолідованого актора регіонального політичного режиму (у 2002 р. Д. Фірташ уперше балотувався до Верховної Ради України за партійним списком політичної партії «Жінки за майбутнє»). Саме на цьому етапі регіональні політичні актори почали предметну апробацію використання прикордонного статусу як ресурсу у взаємодії з політичним центром.

Етап ствердження (2002–2012 рр.) пов'язаний з використанням адаптованої моделі регіонального політичного режиму: авторитарна (сильна адміністративно, але не політично) регіональна влада, що є клієнтом у системі центр-периферійних відносин, – недостатньо концентрований бізнес, щоб домінувати у відносинах з регіональними політичними акторами, – підконтрольні владі інститути-медіатори, до яких активно залучаються представники бізнес-структур. Саме на цьому етапі сформувалася уся сукупність формальних та неформальних практик взаємодії між усіма політичними акторами чернівецького регіонального політичного режиму.

Етап структурного оновлення (2012 – до сьогодні) визначається зміною співвідношення сили впливу акторів регіонального політичного режиму у Чернівецькій області. Суть структурного оновлення полягає в тому, що (1) регіональні політичні актори на

рівні інститутів влади та місцевого самоврядування є політично слабкими та залежними від концентрованих бізнес-груп, які на попередньому етапі фактично завершили розподіл регіональних економічних ресурсів; (2) бізнес-групи, як актори регіонального політичного режиму, інтегровані до представницьких органів влади та місцевого самоврядування на всіх рівнях; (3) система інститутів-медіаторів намагається виступати в ролі арбітра у взаємодії слабкої (і для «центру», і для регіону) влади та концентрованих бізнес-структур, проте її системна недовершеність сприяє тому, що її можуть використовувати для своїх цілей і влада, і бізнес-групи.

Важливим моментом, відображеним на рівні всіх етапів становлення та розвитку регіонального політичного режиму в Чернівецькій області, є те, що зміна ідеологічних та ціннісних моделей на всіх рівнях політики (2004 р., 2014 р.) не вплинула на принципи його функціонування. Тому, на нашу думку, перспективи чернівецького регіонального політичного режиму визначатимуться особливостями динаміки на рівні визначених вище критеріїв оцінки регіональних політичних режимів, насамперед пов'язаних з пошуком політичної суб'єктності об'єднаних територіальних громад у просторі публічної політики Чернівецької області та створенням й інституціоналізацією такого публічного простору.

1. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. 552 с.

2. Кучуран, А. М. Дослідження локальної політичної влади крізь призму теорії міських режимів: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Чернівецький національний ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2017. 20 с.

3. Політичні ідентичності в сучасній Україні / за ред. М.С. Кармазіної. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 288 с.

4. Ротар Н. Ю. Інституціональний дизайн регіонального політичного режиму у Чернівецькій області // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2017. Вип. 2 (81) С. 44–76; Ротар Н. Ю. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Чернівців. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. – 344 с.

5. Довідник міжетнічної толерантності /упоряд. Н. Ю. Ротар; за ред. А. М. Круглашова. Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2011. 232 с

6. Гуйтор М. М. Аспекти соціальної стабільності в поліетнічних регіонах України (на прикладі Чернівецької області) // Гілея: науковий вісник. 2015. Вип. 96. С. 456–461.

7. Круглашов А. М. Буковинська етнополітична мозаїка. Історична спадщина та сучасні тенденції // Політичний менеджмент. 2004. № 2. С. 47–67.

8. Ротар Н. Партийна самоідентифікація чернівецької громади на парламентських виборах 2002–2014 рр. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип. 3 (77). С. 90 – 120.

9. Rotar N. Uczestnictwo polityczne obywateli Ukrainy: wymiar wyborczy, protestacyjny i dyskursywny // Politeja. Krakow. 2015. № 2 (34/1). P. 107–143.

10. Kruglashov A., Chebanyk V. The configuration of Chernivtsi and Zakarpatska Oblast political parties' Regional branches and their impact on Regional politics // European Journal of Transformation Studies. 2015. Vol. 3. № 2. P. 67–77.

11. Пап'єв на Буковині придбав село Драчинці разом з селянами і прикупив Бога. URL: <http://www.chas.cv.ua/35695-papyev-pridbav-drachinc-z-selyanami-prikupiv-boga.html>

12. Чернівецька область – серед останніх у рейтингу з відкритості для бізнесу. URL: <http://bukinfo.com.ua/show/news?lid=86946>

13. Чи приваблива Чернівецька область для бізнесу? URL: <https://bukovyna.tv/chy-pryvablyva-chnivetska-oblast-dlya-biznesu/>

14. Бізнес Бурбаків в окупованому Криму. URL: <http://times.cv.ua/20-17/03/21/biznes-burbakiv-v-okupovanomu-krimu/>

15. Фищук платить Бурбаку за піар. URL: <http://times.cv.ua/20-17/10/09/fyschuk-platyt-burbaku-za-piar/>

16. Ротар Н. Ю. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Чернівців. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 344 с.

17. Деякі питання розподілу у 2017 році субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення заходів щодо соціально-економічного розвитку окремих територій. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 травня 2017 р. № 310-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/310-2017-%D1%80/page>

18. Об'єднані територіальні громади. URL: <http://atu.minregion.gov.ua/gromady-list2/>

19. Статистичний щорічник Чернівецької області за 2016 рік. Чернівці: Головне управління статистики у Чернівецькій області, 2017. 563 с.

20. Статистичний щорічник Чернівецької області за 2013 рік. Чернівці: Головне управління статистики у Чернівецькій області, 2014. 595 с.

21. Статистичний щорічник Чернівецької області за 2001 рік. Чернівці: Головне управління статистики у Чернівецькій області, 2002. 438 с.